

Katarzyna Romańczyk

Uniwersytet Jagielloński, Wydział Studiów Międzynarodowych i Politycznych, Instytut Europeistyki, ul. Jodłowa 13, 30-252 Kraków, e-mail: katarzyna.romanczyk@uj.edu.pl

INSTRUMENTY RÓWNOWAŻENIA ROZWOJU BRUKSELI

Streszczenie: Przedmiotem artykułu jest refleksja nad wybranymi aspektami równoważenia rozwoju Brukseli. Wielopoziomowy mechanizm zarządzania stolicą Belgii oraz charakter eskalujących w niej problemów spowodowały konieczność opracowania narzędzi, które umożliwiają lokalnym podmiotom uzyskanie większej kontroli nad procesami miejskimi. Artykuł prezentuje dwa takie narzędzia: kontrakty dzielnicowe i Regionalny Plan Rozwoju. Mimo krytyki uważane są one za cenne instrumenty polityki miejskiej, a sposób ich adaptacji oraz uzyskane efekty potwierdzają, że równoważenie rozwoju Brukseli najskuteczniej odbywa się dzięki rozwiązaniom systemowym, ale aplikowanym w najmniejszych obszarach administracyjnych miasta – dzielnicach.

Słowa kluczowe: Bruksela, zrównoważony rozwój, polityka miejska, kontrakty dzielnicowe, Regionalny Plan Rozwoju.

THE INSTRUMENTS FOR SUSTAINING BRUSSELS' DEVELOPMENT

Abstract: The paper is an overview of selected aspects of sustaining the development of Brussels. The mechanism of multi-level governance of the capital of Belgium and the nature of its problems resulted in the emergence of instruments that give local actors greater control over the urban processes. The paper describes two of such instruments, namely the neighbourhood contracts and the Regional Development Plan. Despite some criticism, both are considered valuable tools of urban policy. The way in which they have been adapted and the results they give confirm that Brussels' sustainable development is achieved most effectively by the application of system solutions, specifically those used in the smallest administrative areas of the city – neighbourhoods.

Keywords: Brussels, sustainable development, urban policy, neighbourhood contracts, Regional Development Plan.

Wstęp

Zrównoważony rozwój, którego trzema podstawowymi filarami są ochrona środowiska, zwiększenie równości społecznej i bezpieczny rozwój gospodarczy, stał się jednym z głównych wyzwań współczesnych metropolii. Miasta naznaczają swoje strategie koncepcją zrównoważonego rozwoju, starając się wypracować równowagę między oczekiwaniami mieszkańców a możliwościami władz publicznych. Wymaga to od rządzących większej otwartości na dialog społeczny, a od wspólnoty lokalnej – szerszego zaangażowania w sprawę miasta. Nieustanne

podnoszenie aktywności mieszkańców poprzez włączanie ich w procesy decyzyjne rodzi pytanie o mechanizmy, które temu sprzyjają. W latach 60. XX w. amerykański politolog R. Dahl (1961) stwierdził, że zaangażowanie mieszkańców w sprawy miasta rośnie, kiedy ich własny interes zostanie zagrożony. Analizy prowadzone przez Dahla zostały poparte konkretnymi przykładami problemów występujących w New Haven. Wynika z nich, że większość decyzji politycznych zapadających ogólnie podejmowana była w atmosferze zubożenia i inercji społecznej. Te, które wywoływały największe zainteresowanie, dotyczyły najbliższego otoczenia mieszkańców. Z obserwacji Dahla płynie prosty wniosek, że uspołecznienie działań związanych z rozwojem metropolii najskuteczniej powinno zachodzić w najmniejszych jednostkach przestrzennych miasta, czyli w dzielnicach lub na osiedlach. Nawet biorąc pod uwagę przeszkody wynikające z miejscowych uwarunkowań i układów różnych grup interesów zabiegających o partykularne korzyści, lokalne inicjatywy społeczne, choć często efemeryczne, tworzone na potrzeby jednej sprawy, okazują się funkcjonalnym narzędziem wpływania na politykę miejską.

Dzisiaj w wielu metropoliach oddolne rozwiązywanie problemów poprzez partycypację mieszkańców i tworzenie partnerstw publiczno-prywatnych o mniej instytucjonalnym charakterze stało się jednym z kryteriów zarządzania miejskiego, które ma prowadzić do zrównoważonego rozwoju. Polityka publiczna uwzględniająca zestaw zadań, w ramach których decyzje podejmują mieszkańcy, zakłada konsensualny model działania w mieście (Raco, Flint 2012). Takie zarządzanie (*governance*) jest procesem szerszym niż rządzenie w obrębie zwyczajowego systemu sprawowania władzy (*governing*), którego głównymi elementami są instytucje ustawodawcze, wykonawcze i sędziowskie (Pierre 2011). Takie podejście do mechanizmu zarządzania miastem pozwala łączyć pojęcie **zrównoważonego rozwoju** z określeniem „różnorodny”. Miasto zabiegające o zrównoważony rozwój to miasto, które dąży do względnej równowagi poprzez dostarczenie mieszkańcom **różnorodnych** instrumentów do współdecydowania o sprawach ich najbliższego otoczenia, prognozuje i realizuje inwestycje w odniesieniu do **różnorodnych** obszarów przestrzennych, bez wyłącznej koncentracji na problemach centrum, a także uwzględnia **różnorodne** wymiary swego rozwoju, w tym szczególnie wymiar społeczny (mieszkalnictwo, edukacja, kultura, ochrona dziedzictwa, partycypacja społeczna, demografia), gospodarczy (polityka inwestycyjna, infrastruktura, transport, zatrudnienie, mobilność) i środowiskowy (rewitalizacja przestrzeni publicznych, niskoemisyjność). Zrównoważoną politykę miejską powinno charakteryzować zintegrowane podejście, które łączy wymienione wymiary rozwoju metropolitalnego przy wyraźnym zaangażowaniu społeczności lokalnej. A. Colantonio i T. Dixon (2011) za główne elementy zintegrowanego podejścia uznają: diagnozę słabych i mocnych stron miasta i jego poszczególnych dzielnic; wyznaczenie realnych celów do zrealizowania w konkretnych obszarach miasta; wzrost udziału społeczeństwa w projektach miejskich mierzony skalą koordynowanych przez nich inicjatyw i udziałem funduszy publiczno-prywatnych w realizowanych inwestycjach; harmonizowanie rozwoju miasta i jego stref przyległych poprzez współpracę między samorządami; wzrost społecznej

odpowiedzialności mieszkańców. Szeroko pojęta idea zrównoważonego rozwoju oraz specyfika każdej metropolii sprawiają, że wypracowują one różne modele zarządzania.

Niniejszy artykuł jest próbą syntetycznego ujęcia i przedstawienia wybranych aspektów polityki miejskiej Brukseli – stolicy, która od ponad 20 lat tworzy i wdraża mechanizmy sprzyjające zrównoważonemu rozwojowi. Wybór Brukseli jako przedmiotu studium przypadku jest podyktowany jej szczególną międzynarodową rolą polityczną oraz wewnętrzną sytuacją społeczną. Dyskusję rozpoczyna określenie profilu administracyjnego i wskazanie najistotniejszych wyzwań tego miasta, a następnie zostają scharakteryzowane narzędzia, które mają przeciwdziałać jego największym problemom i służyć aktywizacji społeczności lokalnej. Przedstawione mechanizmy, obejmujące zagadnienia z zakresu polityki publicznej wdrażanej za pomocą różnych, szczegółowych programów, mogą być odczytane nie tylko jako próba wyjaśnienia meandrów polityki miejskiej jednej z ważniejszych europejskich stolic, ale również jako wkład w szerszą debatę nad przyszłością zrównoważonego rozwoju miast.

Diagnoza problemów

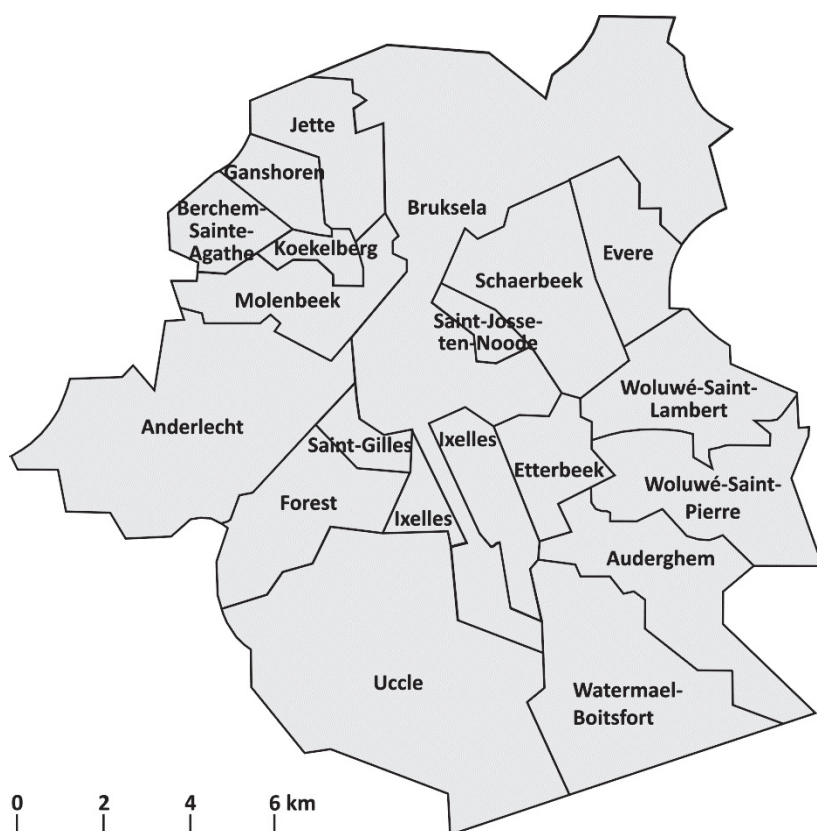
Pojawienie się w stolicy Belgii w latach 50. XX w. pierwszych instytucji europejskich oraz postępujący równoległe proces przekształcenia Belgii z państwa unitarnego w federalne uczyniły z Brukseli bardzo złożony ośrodek administracyjny. Miasto zostało okrzyknięte symboliczną stolicą jednoczącej się Europy, a instytucje europejskie stały się naturalną grupą docelową dla prywatnych inwestorów, którzy swoim potencjalnym „klientom” chcieli zaoferować atrakcyjne lokalizacje pod przyszłe inwestycje budowlane. Tymczasem stosunkowo niewielka powierzchniowo Bruksela nie była w stanie wygenerować zupełnie wolnej przestrzeni w centrum na realizację nowych, monumentalnych projektów. Ograniczenie przestrzennego rozwoju stolicy, będące wynikiem wyznaczenia w latach 60. granic językowych między obszarem francuskojęzycznym, flamandzkim, niemieckojęzycznym oraz dwujęzyczną Brukselą, spowodowało, że dołączenie sąsiednich gmin flamandzkich do administracyjnych granic stolicy stało się niemożliwe (Billen 2013). Limitacja granic brukselskiej enklawy otoczonej flamandzkim terytorium oraz pojawienie się w niej kolejnych międzynarodowych instytucji sprawiły, że strategiczne obszary Brukseli stały się przedmiotem wielu rozgrywek między władzami municypalnymi a inwestorami. Powstanie nowych obiektów w centrum miasta wiązało się z wyburzeniem już istniejącej zabudowy. Nieskuteczne próby chronienia przestrzeni publicznej przed komercjalizacją oraz, co istotne, niewystarczające dostosowanie strefy centralnej miasta do nowych funkcji administracyjnych przeszkodziły w wykształceniu jej zrównoważonej struktury. Największym beneficjentem zachodzących zmian był rynek nieruchomości biurowych, którego wartość w 1994 r. wyceniano na 10 mld euro, a w 2005 r. już na 26 mld euro (Vincent 2008). Częściowa utrata rezydencjonalnej funkcji przez centralne dzielnice (np. dzielnicę Północną, dzielnicę Leopolda) była pochodną aspiracji władz municypalnych, które z pojawieniem się instytucji

europęjskich wiązały ogromne nadzieje na rozwój stolicy. W Brukseli, inaczej niż w Luksemburgu i Strasburgu, instytucje te zostały zlokalizowane w strefie centralnej miasta, co w praktyce oznaczało naruszenie zabytkowej tkanki miejskiej, wyburzenie wielu obiektów i wysiedlenia mieszkańców. Te działania trwale naruszyły strukturę przestrzenno-społeczną Brukseli, przyczyniając się do jej gettoizacji i fragmentaryzacji (Kesteloot 2013; Papadopoulos 1996). Między 1986 a 2001 r. w całym mieście kwota czynszu na rynku nieruchomości prywatnych wzrosła o ponad 46%, podczas gdy w latach 1996–2001 wzrost ten był prawie dwukrotnie bardziej odczuwalny w centralnych dzielnicach, zwłaszcza w okolicach Saint-Gery, Dansaert, Saint-Jacques, Sablon, Marolle, Louise, Flagey, które obecnie uchodzą za najmodniejsze miejsca w Brukseli (Van Criekingen 2008). Napływ kapitału i brak adekwatnych instrumentów ochrony mieszkańców przed wzrostem cen nieruchomości doprowadziły do przesiedlenia najuboższych rodzin i przekształcenia centralnych dzielnic Brukseli o funkcjach mieszkalnych w dzielnice biurowe. Efektem prowadzonej polityki stało się zjawisko brukselizacji (Romańczyk 2012). Dziś za paradoks można uznać fakt, że w tym samym czasie, gdy w Belgii idee integracyjne zdobywały szerokie poparcie, niejako pośrednio wskutek realizacji tych idei nastąpiła dezintegracja społeczna i przestrzenna wybranych obszarów Brukseli.

W 1989 r. w wyniku długoletnich reform utworzono Region Stołeczny Brukseli, który obecnie jest zamieszkiwany przez 1,1 mln mieszkańców i liczy niecałe 162 km². Region ten (*Région de Bruxelles-Capitale*), którego powierzchnia porównywalna jest z obszarem Częstochowy, obejmuje miasto stołeczne Bruksela na prawach gminy (*Ville de Bruxelles*) o powierzchni 32 km² i 18 pozostałych gmin, z których każda ma swoją wizję polityki lokalnej i własne koalicje polityczne (Anderlecht, Auderghem, Berchem Sainte-Agathe, Etterbeek, Evere, Forest, Ganshoren, Ixelles, Molenbeek Saint-Jean, Jette, Koekelberg, Saint-Gilles, Saint-Josse-ten-Noode, Schaerbeek, Uccle, Watermael-Boitsfort, Woluwe Saint-Lambert, Woluwe Saint-Pierre) (zob. rycina 1). Dla przejrzystości dalszych rozważań warto podkreślić, że w niniejszym artykule pojęcie Brukseli odnosi się do całego Regionu Stołecznym Brukseli (*Région de Bruxelles-Capitale*), a nie do miasta Bruksela (*Ville de Bruxelles*).

Lokalizacja instytucji europejskich oraz nadanie Brukseli statusu trzeciego, obok Flandrii i Walonii, regionu Belgii nie zapobiegły eskalacji największych problemów. Wyzwaniem stał się wysoki poziom bezrobocia (20% w 2013 r.), który powoduje szczególny rodzaj napięcia społecznego między żyjącymi obok siebie grupami imigrantów a coraz liczniejszymi, pochodzącymi z różnych krajów pracownikami instytucji międzynarodowych. Dystansowanie i kategoryzowanie tych grup zaczynają się w sferze języka – urzędnicy instytucji europejskich nazywani są „ekspatami”, podczas gdy obcokrajowców zatrudnionych w innych, mniej dochodowych sektorach określa się mianem „imigrantów”. W 1958 r., kiedy EWG obejmowała sześć państw, w Brukseli na rzecz Wspólnot pracowało 300 urzędników, dzisiaj w placówkach unijnych zatrudnionych jest ponad 40 tys. osób (De Groof, Elaut 2010). Jednocześnie napływ obcokrajowców, którzy w 2011 r. stanowili 31,4% mieszkańców Brukseli (Rea 2013), silnie kontrastuje z exodu-

sem bogatych brukselczyków na peryferia. Region znajduje się w klasycznej fazie suburbanizacji. Każdego dnia 54% osób zatrudnionych w Brukseli opuszcza jej terytorium, udając się do swoich domów na przedmieściach flamandzkich (Baeten 2001; Kesteloot 2013). Migranci wahadłowi wypracowane przez siebie w Brukseli dochody opodatkowują w sąsiednich gminach poza granicami regionu, co powoduje jego ubożenie. Jednak włączenie gmin flamandzkich do administracyjnych granic Brukseli jest nie do zaakceptowania przez flamandzkie partie polityczne, które jednocześnie musiałyby się zgodzić na nadanie tym gminom statusu dwujęzycznego, taki bowiem status ma cały region Brukseli. W rezultacie granice regionu nie przystają do jego morfologicznego rozszerzenia, które wkracza na terytorium językowe Flandrii.

Ryc. 1. Mapa Regionu Stołecznego Brukseli z podziałem na 19 gmin

Źródło: opracowanie własne.

Narastająca heterogeniczność kulturowa Brukseli koresponduje z podziałem miasta na dzielnice zamożnych i uboższych mieszkańców. Linia podziału przebiega z północnego wschodu na południowy zachód wzdłuż kanału Willebroek, który wyraźnie oddziela centralne i wschodnie dzielnice, goszczące reprezentacyjne instytucje europejskie, od kwartałów zachodnich, zamieszkiwanych przez

imigrantów wykazujących niższe dochody. Symbolem kontrastów w Brukseli jest monumentalizm dzielnicy Europejskiej, silnie odróżniający się od charakteru zabudowy otaczających ją kwartałów (Papadopoulos 1996). Monstrualność form architektonicznych tej dzielnicy, wyrażająca się w specyficznym stylu zabudowy, jest przede wszystkim świadectwem politycznych aspiracji władz miasta. Strategia rozwoju Brukseli zorientowana od lat 50. na pogłębianie funkcji europejskich spowodowała podporządkowanie lokalnych potrzeb mieszkańców międzynarodowym ambicjom stolicy. Wobec narastającej od tamtej pory fragmentaryzacji Brukseli jednym z wyzwań stało się przesunięcie akcentu z koncentracji na fizycznym wymiarze jej rozwoju w stronę większego zainteresowania problematyką społeczną.

Bruksela jako podmiot władzy publicznej

Zrozumienie mechanizmów sprzyjających rozwiązywaniu problemów miejskich Brukseli jest trudne bez nakreślenia jej skomplikowanej struktury terytorialno-administracyjnej. Od 1989 r. naczelnym organem władzy ustawodawczej regionu jest parlament wybierany w wyborach bezpośrednich na pięcioletnią kadencję. Parlament liczy 89 posłów, przy czym 72 pochodzi z francuskojęzycznych list wyborczych, a 17 z list niderlandzkojęzycznych. Organem władzy wykonawczej jest wybierany przez parlament rząd Regionu Stołecznego Brukseli. W jego skład wchodzi minister-prezydent, czterech ministrów (dwóch francuskojęzycznych i dwóch niderlandzkojęzycznych) oraz trzech sekretarzy stanu (Lagasse 1999). Bruksela uchodzi za bastion socjalistów i liberałów, dlatego na czele rządu od 1989 r., z przerwą w latach 1999–2004, stał Charles Picqué, przedstawiciel Partii Socjalistycznej. W 2013 r. zastąpił go Rudi Vervoort, również socjalista. W regionie rządzi zatem minister-prezydent oraz 19 burmistrzów poszczególnych gmin. Podział administracyjny regionu jest tym bardziej skomplikowany, że dzieli się on nie tylko na 19 gmin, ale również na 118 dzielnic, spośród których blisko jedna trzecia przekracza granice gminne (Corijn, Vloeberghs 2009). Przykładowo słynna dzielnica Europejska znajduje się na terenie gminy Bruksela i częściowo na terenie gminy Ixelles, co oznacza, że wszelkie inwestycje prowadzone w odniesieniu do całej dzielnicy muszą się odbywać za zgodą obydwu gmin. To dodatkowo komplikuje działania władz municypalnych odpowiedzialnych m.in. za tworzenie gminnych planów zagospodarowania przestrzennego, pobór podatków, utrzymanie i rozwój lokalnej infrastruktury, pomoc społeczną, obsługę administracyjną mieszkańców.

Mnogość podmiotów występujących na poziomie gmin i regionu rodzi trudności z wypracowaniem spójnej polityki miejskiej. Dzieje się tak, ponieważ – paradoksalnie – Bruksela ma więcej uprawnień przynależnych władzom państwowym niż władzom municypalnym. Region Stołeczny Brukseli konfrontowany jest z Flandrią i Walonią, a nie innymi miastami Belgii (Corijn, Vloeberghs 2009). Porównywanie Brukseli do dwóch pozostałych regionów wymusza na władzach stolicy ciągle zwiększanie zakresu jej funkcji i co za tym idzie – tworzenie nowych instytucji (np. *Bureau de Liaison Bruxelles-Europe*, BLBE). Podmioty

te, mimo że działają na innym poziomie administracyjnym niż instytucje europejskie, stanowią ważny komponent architektury instytucjonalnej Brukseli ze względu na funkcje paradyplomatyczne, które pozwalają im wpływać na decyzje o znaczeniu krajowym, a nawet międzynarodowym (Ingelaere 2008). Aktywność tych podmiotów w mniejszym stopniu koncentruje się na kwestiach lokalnych Brukseli. To powoduje, że w debacie publicznej funkcjonuje określona „hierarchia wyobrażeń” (Calay, Magosse 2008, s. 496) dotyczących stolicy Belgii, która pierwszeństwo przyznaje jej międzynarodowemu wizerunkowi, pozostawiając w tyle „Brukselę lokalną”. Jak zauważają V. Calay i R. Magosse (2008), dzieje się tak również za sprawą międzynarodowych mediów, które – działając zgodnie z własną logikę – promują jednostronny wizerunek Brukseli jako siedziby Unii Europejskiej i NATO. Zwrócenie uwagi na kwestie lokalne wykracza poza horyzont zainteresowań globalnych środków masowego przekazu.

Pluralistyczny model zarządzania Brukselą wdrożony po 1989 r. zaczął sprzyjać aktywności mieszkańców, którzy domagali się dostępu do narzędzi umożliwiających udział w określonych procesach decyzyjnych. Paradoksalnie, im Bruksela silniej konkurowała o obecność międzynarodowych instytucji i korporacji, tym większy był aktywizm brukselczyków i tym wyraźniejsze stawały się ich dążenia do równoważenia rozwoju stolicy. Zasadnicze dla tych dążeń było pojęcie miasta jako podmiotu władzy publicznej wspierającej samodzielność zadaniową mieszkańców w kwestiach dotyczących ich najbliższego otoczenia. Ta samodzielność mogła się skutecznić poprzez wypracowanie mechanizmów, które dają realną szansę wywierania wpływu na kierunek rozwoju przestrzeni publicznych, bez tworzenia złudnego poczucia podejmowania decyzji w tych kwestiach, które dla miasta w gruncie rzeczy nie mają większego znaczenia. Narzędzia partycypacyjne musiały być tak zaprojektowane, aby czyniły mieszkańców odpowiedzialnymi i skutecznymi w zakresie tych problemów, z którymi się identyfikują. Skala i różnorodność wyzwań, przed którymi stanęli brukselczycy, a także złożona architektura instytucjonalna władz Brukseli spowodowały, że zmiany sprzyjające idei zrównoważonego rozwoju najefektywniej zaczęto osiągać dzięki rozwiązaniom systemowym, ale aplikowanym na najniższych szczeblach administracyjnych, uwzględniających specyfikę warunków lokalnych. Takie podejście do kwestii zrównoważonego rozwoju Brukseli nadało fundamentalne znaczenie jej gminom i dzielnicom. Te ostatnie zyskały szczególną rolę jako najmniejsze jednostki mobilizujące mieszkańców do czynnego udziału w polityce miejskiej.

Instrumenty równoważenia rozwoju Brukseli

Pluralistyczna struktura władz Brukseli realizująca formułę wielopoziomowego zarządzania, a więc uwzględniająca międzynarodowy, federalny, regionalny i gminny wymiar polityki brukselskiej, stanowi jej zasadniczy poziom administrowania. Podmioty pozostające poza strukturami administracji publicznej (podmioty gospodarcze, organizacje pozarządowe, ruchy miejskie, aktywiści, indywidualni mieszkańcy) są partnerami współuczestniczącymi w procesie zarządzania. Charakter i złożoność interesów zachodzących między poszczegól-

mi stronami powoduje, że natura ich relacji może opierać się na symbiozie lub na konfrontacji. Władze starają się optymalizować model zarządzania Brukselą, tak aby wdrożone mechanizmy były funkcjonalne i odpowiadały potrzebom jak największej liczby mieszkańców. Takie podejście jest nie tylko warunkiem równoważenia rozwoju miasta (Evans et al. 2005), ale też sprawdzianem poparcia dla jego władz. Jak podkreśla A. Kjaer (2009), wyrazem legitymizacji władz miejskich są demokratyczne wybory, a także zaangażowanie mieszkańców w realizowane przez tę władzę projekty. Im szerszy dialog i wyższy poziom współpracy uda się nawiązać rządzącym z mieszkańcami, tym większe zyskują oni zaufanie społeczne. W praktyce bardzo trudno zdobyć takie poparcie, dlatego projekty zakładające partnerstwo między podmiotami publicznymi i społecznymi mogą być odczytane jako jeden z wyrazów akceptacji władz miejskich.

W Brukseli działania na rzecz zrównoważonego rozwoju sięgają początku lat 90. XX w. Dzisiaj wpisują się one również w szerszy program federalnej polityki miejskiej (*Politique Fédérale des Grandes Villes*), zainicjowany w Belgii przez rząd w 2000 r. Program ten przewiduje dofinansowanie inicjatyw mających na celu poprawę środowiska miejskiego w głównych belgijskich metropoliach (Dessouroux et al. 2009). W Brukseli kierunek polityki miejskiej wyznaczają również podstawowe założenia europejskiej polityki urbanistycznej, zawarte w Europejskiej Perspektywie Rozwoju Przestrzennego z 1999 r., Nowej Karcie Ateńskiej z 2003 r., Karcie Lipskiej oraz Agendzie Terytorialnej UE z 2007 r. Dokumenty te, promując ideę zrównoważonej organizacji terytorialnej opartej na policentrycznej strukturze miejskiej, zwracają uwagę na równorzędne zaangażowanie obywateli i partnerów instytucjonalnych w ustalanie planów i strategii miejskich. Ustawodawcy brukselscy chętnie czerpią inspirację z Karty Lipskiej, która sygnalizuje potrzebę zintegrowanego podejścia wykraczającego poza przestrzeń publiczną i zwrócenia szczególnej uwagi na rozwój najuboższych dzielnic miasta. Jednym z istotnych założeń Karty jest osiągnięcie wysokiego standardu środowiska miejskiego poprzez odpowiednią „kulturę budowlaną” (*Baukultur*). Należy przez to rozumieć „sumę wszystkich aspektów kulturowych, gospodarczych, technologicznych, społecznych i ekologicznych, które wpływają na jakość i proces planowania oraz budowania” (Council of the European Union 2007, s. 3).

Spojrzenie na politykę miejską Brukseli z perspektywy 25 lat, od momentu utworzenia regionu stołecznego w 1989 r., pozwala wskazać na mechanizmy i instrumenty, które w swych założeniach mają przyczyniać się do równoważenia jego rozwoju. Narzędzia te, poddawane modyfikacjom w celu uzyskania najbardziej optymalnego rozwiązania, możemy podzielić na formalne (np. kontrakty dzielnicowe, Lokalne Agendy 21, Regionalny Plan Rozwoju) i nieformalne (np. spacery diagnostyczne, warsztaty partycypacyjne). W niniejszym artykule zostaną omówione dwa głównie instrumenty: kontrakty dzielnicowe oraz Regionalny Plan Rozwoju.

Kontrakty dzielnicowe

W Brukseli wymierne rezultaty w zakresie równoważenia rozwoju uzyskują projekty realizowane na poziomie dzielnic tzw. kontrakty dzielnicowe (fr. *Contrats de Quartiers*), nazywane od 2010 r. kontraktami zrównoważonych dzielnic (fr. *Contrats de Quartiers Durables*). Są one odpowiedzią rządu oraz władz municypalnych na pogłębiającą się od lat 60. suburbanizację, wzrost bezrobocia i brak mieszkań socjalnych. Kontrakty dzielnicowe realizowane są nieprzerwanie od 1994 r. na podstawie ustawy przyjętej przez rząd Regionu Stołecznego Brukseli w 1993 r. (*Ordonnance du 7 octobre 1993 organique de la revitalisation des quartiers, modifiée par les ordonnances des 20 juillet 2000 et 27 juin 2002*). Artykuł 3 ustawy jako główny cel kontraktów określa rewitalizację dzielnic, prowadzoną z myślą o przywróceniu im funkcji gospodarczych, społecznych i środowiskowych z poszanowaniem właściwych im cech architektonicznych i kulturowych. Oprócz zadań rewitalizacyjnych kontrakty przewidują także promocję aktywności społecznej i gospodarczej. Projekty te realizowane są oparciu o założenie, że najskuteczniejszą metodą pobudzania rozwoju najmniejszych kwartałów miasta jest przekazanie mieszkańcom właściwych instrumentów finansowych i administracyjnych. Poprzez uruchomienie odpowiednich technik partycypacyjnych wspólnota lokalna, będąca beneficjentem i jednocześnie administratorem środków publicznych, ma gwarantować odpowiednie rozdyponowanie funduszy wspierających rozwój dzielnic.

Priorytetem kontraktów dzielnicowych jest równoważenie rozwoju miasta, co w praktyce oznacza, że do programu kwalifikowane są szczególnie wrażliwe dzielnice, w których warunki społeczne i ekonomiczne są niekorzystne (np. wysoki poziom bezrobocia, niskie dochody mieszkańców, wysoki udział pustośtanów i nieużytków w rynku nieruchomości danego kwartału). Na podstawie tych kryteriów wyznaczono w regionie Brukseli specjalny obszar rozwoju i renowacji (*Espace de Développement Renforcé du Logement et de la Rénovation*), którym objęto najuboższe dzielnice w gminach Bruksela, Anderlecht, Molenbeek, Koekelberg, Jette, Schaerbeek, Saint-Josse-ten-Noode, Ixelles, Etterbeek, Saint-Gilles i Forest (tabela 1). Kontrakty dzielnicowe finansowane są przez rząd Regionu Stołecznego Brukseli oraz władze gmin, których wkład określono na minimum 5% wartości kontraktu. Projekty koordynowane są przez lokalne komitety dzielnicowe złożone co najmniej z 22 członków, w tym reprezentantów regionu, gminy, organizacji pozarządowych, a także ośmiu mieszkańców wybieranych na walnym zgromadzeniu danej dzielnicy. Kalendarz kontraktu zezwala na roczny okres przygotowawczy projektu. Podczas zebrań plenarnych określa się priorytety, formułuje cele i sposób realizacji kontraktu. Następne cztery lata to okres wykonawczy projektu, który może zostać przedłużony o kolejne dwa lata. Walne zgromadzenia mieszkańców odbywają się co najmniej trzy razy w trakcie opracowywania programu i dwa razy w roku, podczas jego realizacji. Lokalny komitet koordynujący kontrakt spotyka się co najmniej trzy razy w fazie opracowywania programu, a następnie osiem razy w roku, w czasie jego wykonywania. Rozpoczęcie projektu poprzedzone jest badaniem opinii publicznej. W ciągu

dwóch tygodni każdy może zapoznać się z treścią kontraktu i zgłosić swoje uwagi. Dodatkowo przez cały okres trwania projektu do dyspozycji lokalnej społeczności pozostają biura terenowe, które prowadzą działalność informacyjną i edukacyjno-warsztatową.

Tab. 1. Powierzchnia, ludność, bezrobocie i zasoby mieszkaniowe w 19 gminach Regionu Stołecznego Brukseli (2013 r.). Kolorem szarym oznaczono gminy objęte kontraktami dzielnicowymi

Gmina	Powierzchnia (km ²)	Ludność	Stopa bezrobocia (%)	Liczba mieszkań socjalnych	Liczba mieszkań ogółem
Anderlecht	17,7	11 3462	23,2	5 046	49 424
Auderghem	9,0	32 350	11,5	886	15 007
Berchem St-Agathe	2,9	23 410	17,0	806	9 769
Bruksela	32,6	168 576	22,1	7 804	81 109
Etterbeek	3,1	46 228	17,3	1 455	24 309
Evere	5,0	37 364	18,3	2 210	16 377
Forest	6,2	54 024	21,3	1 299	24 815
Ganshoren	2,5	23 664	17,3	1 338	11 160
Ixelles	6,3	84 216	18,6	1 640	49 851
Jette	5,0	49 411	17,6	1 383	21 516
Koekelberg	1,2	21 025	21,2	519	8 844
Molenbeek St-Jean	5,9	94 653	27,3	3 499	38 904
St-Gilles	2,5	50 377	23,8	1 084	25 716
St-Josse-ten-Noode	1,1	27 207	28,8	805	11 935
Schaerbeek	8,1	130 587	23,8	2 254	57 276
Uccle	22,9	80 487	12,7	1 653	37 507
Watermael-Boitsfort	12,9	24 467	12,4	2 105	11 593
Woluwe St-Lambert	7,2	52 592	11,4	2 670	26 056
Woluwe St-Pierre	8,9	40 535	9,6	911	185 34
Region Stołeczny Brukseli	161,4	1 154 635	20,1	39 367	539 702

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Institut Bruxellois de Statistique et d'Analyse.

Od 1994 r. w ciągu 20 lat w regionie Brukseli zrealizowano 72 kontrakty dzielnicowe, których łączny budżet przekroczył 822 mln euro. Ze względu na odczuwalny deficyt mieszkań socjalnych najwięcej projektów dotyczyło tworzenia lub renowacji zaniedbanych budynków komunalnych. Obecnie w mieszkaniach socjalnych żyje 8,5% brukselczyków, podczas gdy na listach oczekujących na ich przydział jest ponad 34 tys. rodzin. Biorąc pod uwagę prognozowany w ciągu najbliższej dekady wzrost liczby mieszkańców Brukseli o mniej więcej 200 tys. osób, problem braku mieszkań komunalnych będzie narastał. Rząd zakłada, że w kolejnych 10 latach powstanie 35 tys. nowych lokali. To oznacza, że średni

przyrost powinien utrzymywać się na poziomie 3,5 tys. mieszkań w ciągu roku. Tymczasem obecnie wynosi on zaledwie 600 mieszkań na rok (Declerck, Dudal 2013).

Popyt na lokale komunalne zmotywował władze Brukseli do opracowania nowego mechanizmu finansowania inwestycji budowlanych prowadzonych w ramach partnerstwa publiczno-prywatnego. Zgodnie z formułą kontraktu władze publiczne mogą wydzierżawić na okres maksymalnie 40 lat część nieruchomości (maksymalnie 75%) wybudowanej przez prywatnego inwestora (Noël 2009). Lokale te są wynajmowane przez władze gminne w cenie mieszkań komunalnych. Pozostała część nieruchomości nie jest obłożona żadnymi ograniczeniami kwotowymi. Gwarantując efektywność finansową projektów, władze chcą w ten sposób zachęcić prywatnych przedsiębiorców do inwestowania w uboższych dzielnicach miasta w celu ich dywersyfikacji społecznej i ekonomicznej. Chociaż mechanizm ten jest preferencyjny wobec mniej zamożnych mieszkańców, ma on również zachęcać dobrze prosperujące klasy średnie do bliższego sąsiedztwa z uboższymi grupami społecznymi (w zakresie 25% lokali pozostających do dyspozycji inwestora). Bazując m.in. na tym mechanizmie, w ramach kontraktów dzielnicowych wyremontowano lub wybudowano ponad 1500 mieszkań. Wsparciem inwestycji zajmują się także powołane przez władze instytucje publiczne o charakterze *non-profit* tj.: Agencja Nieruchomości Społecznych (*L'Agence Immobilière Sociale à Bruxelles*), promująca budowę i renowację mieszkań socjalnych, oraz Fundusz Mieszkańcowy (*Prêts Booster*), wspomagający rodziny o niskich dochodach w podnoszeniu standardów lokalowych.

Poza wzbogaceniem oferty mieszkaniowej duża część projektów wykonywanych w ramach kontraktów dotyczy rewitalizacji przestrzeni publicznej, modernizacji infrastruktury sportowej i kulturalnej, budowy nowych żłobków i przedszkoli. Wśród mieszkańców dzielnic zainteresowaniem cieszą się również projekty „miękkie”, np. szkolenia podnoszące kwalifikacje zawodowe bezrobotnych oraz kursy językowe dla obcokrajowców. Nieformalnym instrumentem wspierającym rozwój kontraktów dzielnicowych są spacerdy diagnostyczne, podczas których mieszkańcy wspólnie z ekspertami przemierzają zamieszkiwane kwartały, oceniają stan ich rozwoju i zgłaszają propozycje zmian.

Kontrakty dzielnicowe zorientowane nie na pomoc socjalną, ale na osiągnięcie konkretnych celów rozwojowych, nie są w stanie zapobiec wszystkim dysfunkcjom społecznym w dzielnicach Brukseli. Mimo to tworzą instrument sprzyjający idei zrównoważonego rozwoju. Idea ta jest ściśle związana z zasadami przejrzystości, odpowiedzialności i subsydiarności, które pozostają ważnym elementem polityki miejskiej Brukseli. Wiele zadań w ramach kontraktów bazuje na partnerstwie publiczno-prywatnym, stąd bardzo istotną częścią tego procesu jest transparentna polityka zamówień publicznych (*Secrétariat Régional au Développement Urbain 2004*). To oznacza, że każdy kontrakt musi opierać się na solidnej podstawie prawnej, określającej typ podmiotów zaangażowanych w jego wykonanie i zakres ich odpowiedzialności. Same kontrakty różnią się między sobą nie tyle zadaniami, ile sposobami wykonania, wynikającymi z różnych technik zarządzania projektami partycypacyjnymi. Elastyczność w doborze metod

zarządzania jest następstwem pojmowania kontraktów nie tylko jako narzędzia rozwoju miasta, ale również jako instrumentu edukacji w obszarze samorządności. Jak podkreśla M. Berger (2009), w pracach nad kontraktami dzielnicowymi zdarza się, że mieszkańcy zasiadający w lokalnych komisjach podważają prerogatywy wydelegowanych do tych komisji ekspertów (architektów, planistów, urzędników). Dlatego ważnym elementem tego procesu jest określenie zakresu funkcji poszczególnych stron, dzięki czemu taka współpraca staje się skuteczna. Mimo że kontrakty dzielnicowe funkcjonują w Brukseli od dwóch dekad, mechanizm ten nie jest wolny od problemów. Jedną z powtarzających się przeszkód jest indolencja władz municypalnych wobec projektów partycypacyjnych, która wywołuje szczególny rodzaj napięcia między mieszkańcami dzielnic a przedstawicielami władz lokalnych. Trudności wynikają także z odmiennych wizji rozwoju dzielnic, które prezentują lokatorzy i działający na ich terenie inwestorzy. Jednakże konflikty pojawiające się na różnych etapach wykonywania projektów są postrzegane jako naturalna część współpracy, dzięki której ten instrument jest sukcesywnie udoskonalany. Niezależnie od występujących problemów za największe osiągnięcie realizowanych od 20 lat kontraktów należy uznać przywrócenie dzielnicom właściwej rangi w rozwoju miasta. W Brukseli, podzielonej na 118 dzielnic mieszkaniowych, których średnia powierzchnia wynosi niewiele ponad 1 km², dzielnice stały się aktywnym uczestnikiem polityki miejskiej, a samo ich pojęcie ewoluowało. M. Horak i T. Blokland (2012) wieloznaczność tego terminu rozpatrują w trzech kategoriach:

- 1) dzielnica jako źródło społecznych, ekonomicznych i obywatelskich możliwości,
- 2) dzielnica jako cel polityki,
- 3) dzielnica jako kolektywny przedstawiciel mieszkańców.

Badacze podkreślają, że w przedstawionych trzech różnych perspektywach spojrzenia na dzielnicę przywiązuje się wspólną wagę do umiejętności obywatelskich, rozumianych jako „zdolność jednostek lub grup do realizacji celów, które są szersze niż ich prywatne potrzeby” (Horak, Blokland 2012, s. 255). Kształtowanie tych umiejętności wydaje się nadrzędną wartością dodaną kontraktów dzielnicowych w Brukseli.

Regionalny Plan Rozwoju

Regionalny Plan Rozwoju (*Plan Régional de Développement*, PRD) można określić wprost jako strategię rozwoju Brukseli. O ile kontrakty dzielnicowe są przede wszystkim narzędziem wspierającym rozwój dzielnic, o tyle PRD ma dynamizować obszary ważne z perspektywy regionalnej Brukseli. PRD w swych założeniach ma zapobiegać strefowaniu miasta, polegającemu na rozwoju obszarów monofunkcyjnych (np. centrów biznesowych i administracyjnych), które redukując funkcje mieszkaniowe, kulturalne i rekreacyjne, pogłębiają fragmentaryzację i suburbanizację miasta. W Brukseli skala tego zjawiska jest bardzo wysoka. Spośród ponad 700 tys. osób formalnie zatrudnionych w regionie Brukseli ponad połowa mieszka poza jego granicami, odprowadzając podatki w sąsied-

nich gminach flamandzkich. To tłumaczy zjawisko ubożenia Brukseli. Podobny problem odnotowuje coraz więcej metropolii europejskich. Przekładając wniosek z obserwacji na praktykę polityki miejskiej, odchodzenie od strefowania funkcjonalnego miasta stało się ważnym priorytetem strategii rozwojowych Brukseli.

Pierwszy Regionalny Plan Rozwoju został przyjęty w 1995 r. Szczególny nacisk kładziono w nim na rewitalizację tkanki miejskiej, ochronę nieruchomości przed nieskrępowaną ingerencją deweloperów oraz przywrócenie funkcji mieszkaniowych centralnym obszarom miasta, które zostały w znacznym stopniu opuszczone przez rodowitych brukselczyków. W tym celu władze zaoferowały nawet preferencyjne stawki podatkowe dla Belgów zamieszkujących suburbia, aby zachęcić ich do powrotu do stolicy.

W 2002 r. uchwalono drugi Regionalny Plan Rozwoju, który stanowił kontynuację poprzedniego założenia oraz dodatkowo zwrócono w nim uwagę na potrzebę opracowania planów ogólnych (*Schéma Directeur*), regulujących realizację dużych projektów w strategicznych obszarach Brukseli (Ministère de la Région de Bruxelles-Capitale 2002). Na tej podstawie wyznaczono w regionie 14 newralgicznych stref (*Zones Leviers*). Dla każdej z nich rozpoczęto opracowywać osobne plany ogólne (*Schéma Directeur*), które można uznać za substrategie rozwoju Brukseli. Władzom zależało przede wszystkim na tym, by plany ogólne ustalano w porozumieniu ze wszystkimi zainteresowanymi podmiotami, w tym mieszkańcami i prywatnymi inwestorami. Taki mechanizm współpracy miał uwierzytelnić partnerstwa publiczno-prywatne, zagwarantować sprawniejszą koordynację przyszłych projektów oraz wspólną wizję rozwoju kluczowych stref (Damay, Delmotte 2009). Od momentu rozpoczęcia prac nad planami ogólnymi w 2004 r. rząd przyjął zaledwie pięć takich dokumentów (Botanique, Europe, Tour & Taxi, Schaerbeek-Formation, RTBF-VRT).

Plany ogólne są jednym z wielu komponentów polityki zrównoważonego rozwoju Brukseli. Każdy plan jest optymalizowany do danej strefy, wobec której precyzuje szczegółowe wytyczne. Przykładowo *Schéma Directeur Europe*, który przedstawia wizję rozwoju dzielnicy Europejskiej, wskazuje, aby odbiegać od monotonnego, biurokratycznego wizerunku tego kwartału, m.in. poprzez kompozycyjne urozmaicenie fasad i unikanie montowania ciemnych, nieprzezroczystych witryn na parterach biurowców (Région de Bruxelles-Capitale 2008).

Mimo szczegółowych zaleceń krytycy planów ogólnych twierdzą, że skuteczność tych narzędzi została na wyrost oszacowana przez władze. Obserwatorzy monitorujący przebieg konsultacji społecznych towarzyszących opracowaniu planów piętnują zaskakująco długi czas zatwierdzania dokumentów (Delmotte et al. 2009). Dowodzą również, że udział zainteresowanych stron w procesie decyzyjnym nie jest równy. Najsłabszym ogniwem tego mechanizmu jest niedostateczne zaangażowanie mieszkańców, które wynika z niedoprecyzowania zasad partycypacji społecznej. Zdaniem badaczy wymaga to zapytania, czy w tym mechanizmie partycypacja ma sprowadzać się do wyrażania opinii, czy do podejmowania decyzji? Jak podkreślają, „partycypacja ma cel decyzyjny, ale nie jest równa z decyzją. Władze muszą mieć to na uwadze i konsekwentnie opierać swoje postanowienia na wynikach procesu partycypacyjnego” (ibidem, s. 14). Poprzez

mechanizmy prawne partycypacja powinna umożliwiać jednostkom w bezpośredni sposób wywierać wpływ na decyzje administracyjne dotyczące jakości życia tych jednostek (Delnoy 2007). W przeciwnym razie udział mieszkańców w tworzeniu projektów miejskich sprowadza się do fasadowych konsultacji, które nie mają pokrycia w praktyce miejskiej.

Władze Brukseli, świadome krytyki strategii z 2002 r., rozpoczęły w 2009 r. pracę nad nowym Planem Zrównoważonego Rozwoju Regionalnego (*Plan Régional de Développement Durable*, PRDD). Różni się on od poprzednich przede wszystkim tym, że zakłada osiągnięcie średnioterminowych i długoterminowych celów rozwojowych w określonym horyzoncie czasowym (odpowiednio do 2020 i 2040 r.) oraz wykracza poza ścisłe granice regionu stołecznego, sięgając obszaru metropolitalnego Brukseli. Obszar ten obejmuje 63 gminy (642 km²), w tym 19 gmin Regionu Stołecznego Brukseli (162 km²), i jest zamieszkiwany przez ok. 2 mln osób (Puissant 2009). Nowy plan, zorientowany na zwalczanie bezrobocia, hamowanie rozpraszania zabudowy (*urban sprawl*), problemy środowiska miejskiego, boom demograficzny i związaną z tym politykę oświatową, wpisuje swoje cele w europejskie strategie rozwoju (Karta Lipska, Deklaracja z Toledo z 2010 r., Strategia Europa 2020), które definiują następujące priorytety: osiągnięcie 75% poziomu zatrudnienia osób w wieku 20–65 lat, zwiększenie inwestycji na badania i rozwój do poziomu 3% PKB, zwiększenie o 20% zużycia energii ze źródeł odnawialnych i redukcja do 2025 r. emisji CO₂ o 30%, wzrost liczby absolwentów szkół wyższych do poziomu 40% (Région de Bruxelles-Capitale 2014). Nowy plan miał zacząć obowiązywać od początku 2014 r., ale ze względu na brak politycznego konsensusu jego zatwierdzenie znacząco się opóźnia. To powoduje, że obecnie polityka równoważenia rozwoju prowadzona jest w większym stopniu na podstawie lokalnych projektów niż szeroko zakrojonej strategii. Fakt ten dodatkowo potwierdza, że w Brukseli zmiany służące idei zrównoważonego rozwoju najskuteczniej osiąga się poprzez instrumenty realizowane na najniższych szczeblach administracyjnych.

Podsumowanie

W artykule scharakteryzowano wybrane instrumenty sprzyjające równoważeniu rozwojowi Brukseli, który stał się jednym z głównych celów jej polityki miejskiej. Znalezienie kompromisu między pożądanym kierunkiem rozwoju miasta a prawami rynku, wymuszającymi gwałtowne przeobrażenia urbanistyczne, zrodziło potrzebę opracowania mechanizmów, które przywrócą zachwianą równowagę między formą a funkcją określonych obszarów Brukseli. Pierwszym etapem tego procesu była reforma struktur administracyjnych przeprowadzona w ramach federalizacji Belgii i nadanie Brukseli statusu regionu. Stworzenie nowej architektury instytucyjnej Brukseli umożliwiło lokalnym aktorom uzyskanie większej kontroli nad procesami miejskimi. Władze samorządowe 19 gmin zainicjowały zmiany, które były wypadkową działania wielu podmiotów społecznych zorientowanych na partnerstwo i nieustanny proces deliberacji. Do zaangażowania się w sprawy miasta prowokował też brukselczyków wzrost liczby mię-

dzynarodowych instytucji i korporacji coraz bardziej ingerujących i zawłaszczających ograniczoną przestrzeń stolicy. Owocem ścierania się trzech żywiołów – społecznego, gospodarczego i politycznego – było stworzenie nowych mechanizmów zarządzania najmniejszym regionem Belgii. Przedstawione w artykule dwa instrumenty polityki miejskiej: kontrakty dzielnicowe i Regionalny Plan Rozwoju, to narzędzia stymulujące współpracę i integrację wielu środowisk wokół najważniejszych wyzwań rozwojowych Brukseli. Narzędzia te miały być tak zaprojektowane, aby w centrum uwagi umieścić problemy społeczności lokalnej. Mimo występujących trudności, związanych głównie z kwestiami partycypacyjnymi, wstępna ocena kontraktów dzielnicowych i Regionalnego Planu Rozwoju wskazuje, że bez skutecznego przeciwdziałania wyzwaniom lokalnym nie można mówić o właściwym równoważeniu rozwoju miasta. Obydwa narzędzia są dowodem na stopniowe przekształcanie mechanizmu zarządzania stolicą Belgii z modelu technokratycznego w model obywatelski.

Rozważając znaczenie doświadczenia Brukseli dla debaty nad przyszłością zrównoważonego rozwoju miast, należy wyraźnie podkreślić, że kontrakty dzielnicowe to ważne instrumenty kontroli rozwoju dzielnic, które wspierają samorządność mieszkańców, dając im bezpośrednią możliwość wpływania na przeobrażenie ich najbliższego otoczenia. Kontrakty przywróciły właściwą rolę dzielnic w rozwoju Brukseli, stając się katalizatorami ich zmian. Z kolei Regionalny Plan Rozwoju wykracza poza ścisłe granice Brukseli, po to aby nawiązać silne relacje z obszarem metropolitalnym w kwestiach o transregionalnym znaczeniu, jak ochrona środowiska, mobilność, zrównoważona sieć transportu publicznego. Z wizji zrównoważonego rozwoju Brukseli realizowanej za pośrednictwem tych instrumentów wynika zatem czytelny wniosek, że o potencjale i harmonijnym przeobrażeniu miasta ma stanowić zachowanie właściwej równowagi między spójnym, lokalnym rozwojem wszystkich dzielnic a nawiązaniem stabilnych relacji z otoczeniem zewnętrznym miasta, stymulującym rozkwit metropolii.

Podziękowania

Artykuł ten powstał w wyniku realizacji projektu sfinansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji numer DEC-2011/03/N/HS5/01140.

Literatura

- Baeten G., 2001, „Clichés of urban doom: the dystopian politics of metaphors for the unequal city – a view from Brussels”, *International Journal of Urban and Regional Research*, nr 25(1), s. 55–69.
- Berger M., 2009, *Bruxelles à l'épreuve de la participation. Les contrats de quartier en exercices*, Bruxelles: AATL–Région de Bruxelles Capitale.
- Billen C., 2013, „The history of a political capital”, w: E. Corijn, J. van de Ven (red.), *The Brussels Reader*, Brussels: VUB Press.

- Calay V., Magosse R., 2008, „Imagining the ‘capital of Europe’”, w: R. De Groof (red.), *Brussels and Europe – Bruxelles et l’Europe*, Bruxelles: Academic and Scientific Publishers.
- Colantonio A., Dixon T., 2011, *Urban Regeneration & Social Sustainability: Best practice from European cities*, Oxford: Wiley–Blackwell.
- Corijn E., Vloeberghs E., 2009, *Bruxelles!*, Bruxelles: VUB Press.
- Council of the European Union, 2007, *Leipzig Charter on Sustainable European Cities*, http://ec.europa.eu/regional_policy/archive/themes/urban/leipzig_charter.pdf [dostęp: 10.08.2015].
- Dahl R., 1961, *Who Governs? Democracy and Power in an American City*, New Haven: Yale University Press.
- Declerck, J., Dudal, R., 2013, „Urban planning for a qualitative environment”, w: E. Corijn, J. van de Ven (red.), *The Brussels Reader*, Bruxelles: VUB Press.
- De Groof R., Elaut G., 2010, *Europe in Brussels: From federal world district to capital of Europe; 1900–2000*, Tielt: Lannoo.
- Damay L., Delmotte F., 2009, „Le schéma directeur Botanique: une expérience bruxelloise entre gouvernance et participation” w: F. Delmotte, M. Hubert (red.), *La Cité administrative de l’État. Schémas directeurs et action publique à Bruxelles*, Cahiers de La Cambre Architecture, 8, Brussels: La Lettre volée, La Cambre.
- Delmotte F., Hubert M., Tulkens F., 2009, „Les schémas directeurs, et après? L’avenir du développement urbain à Bruxelles en question”, *Brussels Studies*, nr 30, http://www.brusselsstudies.be/medias/publications/FR_117_BruS30FR.pdf [dostęp : 10.08.2015].
- Delnoy M., 2007, *La participation du public en droit de l’urbanisme et de l’environnement*, Bruxelles: Larcier.
- Dessouroux Ch., Van Criekingen M., Decroly J. M., 2009, „Embellissement sous surveillance: une géographie des politiques de réaménagement des espaces publics au centre de Bruxelles”, *Belgeo*, nr 2, s. 169–186.
- Evans B., Joas M., Sundback S., Theobald K., 2005, *Governing Sustainable Cities*, New York: Earthscan.
- Horak M., Blokland T., 2012, „Neighborhoods and civic practice”, w: K. Mossberger, S. Clarke, P. John (red.), *The Oxford Handbook of Urban Politics*, Oxford: Oxford University Press.
- Ingelaere F., 2008, „The representations of the European regions in Brussels”, w: R. De Groof (red.), *Brussels and Europe – Bruxelles et l’Europe*, Bruxelles: Academic and Scientific Publishers.
- Kesteloot Ch., 2013, „Les fragmentation socio-spatiales bruxelloises et l’enjeu de la gouvernance”, w: E. Corijn (red.), *Où vas Brussels?: vision pour la capitale belge et européenne*, Bruxelles: VUB Press.
- Kjaer A. M., 2009, „Governance and the urban bureaucracy”, w: J. Davies, D. Imbroscio (red.), *Theories of Urban Politics*, London: Sage.
- Lagasse N., 1999, „Gouverner Bruxelles. Règles en vigueur et débat”, *Courrier Hebdomadaire*, n°1628-1629, CRISP.
- Ministere de la Region de Bruxelles-Capitale, 2002, *Arrêté du Gouvernement de la Région de Bruxelles-Capitale arrêtant le plan régional de développement*, Moniteur Belge, C-2002/31492.
- Noël F., 2009, „La politique de revitalisation des quartiers: à la croisée de l’action urbanistique et sociale”, w: P. Dejemeppe, C. Mouchart, C. Piersotte, F. Raynaud, D. Van de Putte (red.), *Bruxelles dans 20 ans*, Bruxelles: ADT.

- Papadopoulos A. G., 1996, *Urban regimes and strategies: building Europe's central executive district in Brussels*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Pierre J., 2011, *The Politics of Urban Governance*, New York: Palgrave-Macmillan.
- Puissant J., 2009, „Ville ancienne, jeune Région”, w: P. Dejemeppe, C. Mouchart, C. Piersotte, F. Raynaud, D. Van de Putte (red.), *Bruxelles dans 20 ans*, Bruxelles: ADT.
- Raco M., Flint J., 2012, „Characterising the ‘new’ politics of sustainability: from managing growth to coping with crisis”, w: J. Flint, M. Raco (red.), *The Future of Sustainable Cities*, Bristol: The Policy Press.
- Rea A., 2013, „Immigration and diversity”, w: E. Corijn, J. van de Ven (red.), *The Brussels Reader*, Brussels: VUB Press.
- Région de Bruxelles-Capitale, 1993, *Ordonnance du 7 octobre 1993 organique de la revitalisation des quartiers, modifiée par les ordonnances des 20 juillet 2000 et 27 juin 2002*, Moniteur Belge.
- Région de Bruxelles-Capitale, 2008, *Schéma Directeur Quartier Européen*, Bruxelles, https://urbanisme.irisnet.be/pdf/sd_fr_vdef_pdf.pdf [dostęp: 10.08.2015].
- Région de Bruxelles-Capitale, 2014, *Projet de Plan Régional de Développement Durable*, Bruxelles, http://www.indicators.be/sites/default/files/br_2013_PRDD_projet.pdf [dostęp: 10.08.2015].
- Romańczyk K. M., 2012, „Transforming Brussels into an international city – Reflections on ‘Brusselization’”, *Cities*, nr 29(2), s. 126–132.
- Secrétariat Régional au Développement Urbain, 2004, *Le Contrat de Quartier, un Contrat Durable? Un inventaire de la présence des critères de durabilité dans les Contrats de quartier à Bruxelles*, Bruxelles: CAVID/SRDU.
- Van Criekingen M., 2008, „Réurbanisation ou gentrification? Parcours d'entrée dans la vie adulte et changements urbains à Bruxelles”, *Espaces et Sociétés* nr 134, s. 149–166.
- Vincent A., 2008, „Les évolutions majeures et les principaux acteurs du secteur immobilier à Bruxelles”, w: R. De Groof (red.), *Brussels and Europe – Bruxelles et l'Europe*, Bruxelles: Academic and Scientific Publishers.